

Соціокультурна детермінація політичної дії

Дмитро Дмитрук,
науковий співробітник
Державного інституту проблем
сім'ї та молоді

Формування збалансованої політики та проблеми її імплементації вимагають всебічного вивчення трансформаційних процесів у суспільстві, розгляду їх іманентних закономірностей і особливостей з одночасним зверненням до рушійних інтересів основних суб'єктів правових та економічних дій, що ініціюються ними в суспільстві. Слід враховувати, що політичні процеси в нашій країні відбуваються на тлі доволі високого рівня конфліктності, обумовленого суперечливістю декларованих різними силами політичних ідей і програм, зіткненням інтересів, непоєднуваністю цінностей. В таких умовах вироблення оптимальних та неконфліктних механізмів прийняття рішень вимагає ідентифікації їхнього контексту, під яким слід розуміти сукупність реальностей (історико-культурних, психологічних, ціннісних), які не підлягають однозначній операціоналізації.

Враховання соціокультурних детермінант при здійсненні соціально-політичного аналізу переносить розгляд процесів ухвалення рішень у площину опосередкованих, так би мовити, „мовчазних” реалій, а вони, суттєво впливаючи як на суб'єктів ухвалення рішень, так і на застосовувані ними схеми і механізми їх впровадження, залишаються на другому плані, зберігаючи свою латентність. Отже, контекст ухвалення політичних рішень, якщо не брати до уваги case study, як правило, можна реконструювати лише як загальну агреговану величину, що створює відповідний фон діяльності суб'єктів політики.

Наголос на контекстуальних обставинах обумовлюється складністю застосування концептів політичної культури, викладених у теоріях Г. Алмонда, С. Верби, Дж. Пауелла, У. Розенбаума та ін. [1]. Типології політичної культури, запропоновані цими авторами, є спробою побудувати універсальні моделі, які віддзеркалювали б загальний характер та етапи

еволюції політичної культури. Однак звернення до соціокультурних детермінант дозволяє відмовитися від обмежуючої тези щодо культурної узгодженості як передумови руху політичної культури до загальної задоволеності демократичною політичною системою. Такий ідеал суспільного устрою вважається обов'язковим.

Тим часом, українське суспільство з відомих причин не має історичного, громадянського та культурного досвіду щодо того, яким має бути наповнення макрополітичних понять у кожному конкретному випадку прийняття політичних рішень. Акцентуація уваги на соціокультурній детермінації не є одночасною відмовою від концепту політичної культури, який в подальшому може розглядатися як одна із складових соціокультурного контексту. Для вивчення українських реалій, на нашу думку, більшу пізнавальну цінність має концепція політичної культури, запропонована Є. Головахою. Вона ґрунтується на показниках розвитку політичної культури, які безпосередньо відображають послідовність включення громадян у сферу політичного життя суспільства. А саме:

- ³⁵₁₇ інтерес до політики,
- ³⁵₁₇ залученість до організованої суспільно-політичної діяльності,
- ³⁵₁₇ політична ефективність (оцінка суб'єктом своєї спроможності впливати на політичні події та рішення),
- ³⁵₁₇ політичні орієнтації (підтримка певного політичного напрямку і відповідних політичних організацій),
- ³⁵₁₇ ставлення до держави та перспектив її розвитку у внутрішньополітичному та міжнародному аспектах тощо [2, с. 95 — 97].

Такий підхід дозволяє розглядати вплив соціокультурних детермінант через соціальну активність, соціальну інтеграцію, саморегуляцію, активацію і дієвість соціальних суб'єктів, а також вимірювати інтенсивність прояву соціокультурних орієнтацій через рівень залученості громадян до прийняття рішень, активацію засобів впливу громадськості на рішення влади. Однак такий підхід зорієнтований на активну участь усіх агентів соціальної взаємодії – як держави, носіїв владних повноважень, з одного боку, так і рядових громадян – з іншого. Поза увагою залишаються аспекти соціокультурного середовища, які не мають вияву у громадянській активності.

Аналізуючи специфіку соціальних відносин в українському суспільстві, необхідно зазначити, що взаємовідносини „влада – громадянин” сьогодні значно детерміновані соціально-історичним і соціально-психологічним досвідом, нагромадженим усіма учасниками цього процесу. Тим більше, що такі відносини реалізуються не тільки і не стільки на рівні інституціональних структур. Соціальний досвід нашого суспільства впливає на реалізацію нових соціальних відносин, обумовлюючи можливості й особливості подальшого їх розвитку.

В суспільній свідомості громадян пострадянських країн утримується

стійке уявлення, що тільки держава і влада є реальним активним суб'єктом, що продукує, ініціює і санкціонує прийняття рішень на всіх рівнях. У зв'язку з цим з П. Слотердайк у праці „Критика цинічного розуму” зазначає, що проблема двобічного цинізму – влади відносно народу та народу відносно влади – має глибокі історичні корені. Виходячи з того, що традиції панування підготували підґрунтя для політико-символічних позицій величі влади (створили значні дистанції у соціокультурному полі), цинізм влади провокується знизу як „...виклик неперевершеній владі з боку нахабної рабської позиції” [3, с. 232], а він, через суперечності між можновладцями та гнобленими, втілюється у дві контрпозиції: „...тут „славетна” влада з пишним фасадом, там – безпосередній досвід раба щодо насильницької суті влади і фасадного характеру пишноти. Середній пункт між ними утворюється завдяки політико-правовим діям влади, з яких вона виводить свою легітимність. У цій серединності – досягнення права і держави – можуть зійтися свідомості панів і рабів” [3, с. 235].

З одного боку, сучасні умови дають підстави говорити про збільшення кількості соціальних суб'єктів, здатних активно функціонувати в українському суспільстві, про формальні умови для підвищення залученості громадян до прийняття рішень на місцевому рівні, розширення засобів впливу громадськості на рішення влади. Але чи готові українські громадяни до нових відносин? Який ступінь їх залученості до прийняття рішень на місцевому рівні? Наскільки дієві засоби впливу громадськості на рішення влади? Проаналізуємо результати проведеного всеукраїнського соціологічного опитування (таблиця 1)¹.

Аналіз відповідей засвідчує загальний рівень усвідомлення респондентами можливостей впливу громадськості на процеси прийняття рішень, а також обмежений вибір засобів такого впливу. Респонденти найпоширенішими засобами свого впливу вважають, у першу чергу, вибори, референдуми, які ініціюються „згори” та мають переважно „анонімний” (безособистісний) для громадянина характер. При цьому громадяни вказують на те, що місцеві вибори (54 %) виступають дієвішим засобом впливу на процеси прийняття рішень на місцевому рівні порівняно з національними виборами (39 %) та референдумами з конкретних питань (30 %).

¹ За результатами опитування, проведеного Центром „Соціальний моніторинг”, громадян віком від 18 років і старше. Опитування проводилося з 22 по 29 листопада 2002 року в усіх областях України, АР Крим, містах Києві і Севастополі. Всього опитано 3063 респонденти. Стандартні відхилення при достовірних 95 % і співвідношенні змінних від 0,1: 0,9 до 0,5: 0,5 становлять 1,1 % – 1,83 %.

Результати опитування засвідчують, що засоби впливу на прийняття рішень, які є невід'ємними складовими функціонування повноцінного громадянського суспільства, сьогодні практично не розглядаються громадянами України як форми й знаряддя їхньої особистої участі у прийнятті рішень на місцевому рівні (області, населеного пункту).

Таблиця 1

Розподіл відповідей респондентів на запитання:
“На вашу думку, як краще вплинути на процес прийняття рішень на місцевому рівні (області, вашого населеного пункту)?” , %

Засоби впливу	
Брати участь у місцевих виборах	54
Брати участь у національних виборах	39
Брати участь у референдумах з конкретних питань	30
Звернутись до Уповноваженого з прав людини	9
Брати участь у санкціонованих мітингах та демонстраціях	7
Брати участь у санкціонованих страйках	5
Подати петицію до місцевих органів влади	5
Подати петицію до центральних органів влади	5
Бойкотувати виконання рішень органів влади	4
Брати участь у діяльності політичних партій	4
Активно брати участь у роботі місцевих неурядових організацій	4
Брати участь у блокуванні руху на дорогах	3
Активно брати участь у роботі національних неурядових організацій	2
Брати участь у несанкціонованих мітингах	1
Брати участь у незаконних страйках	1
Голодування на знак протесту	1
Інше	2
Важко сказати	16
Нічого	11

Проблема пов'язана, в першу чергу, з тим, що більшість населення не усвідомлює можливостей свого реального впливу на вирішення питань, не вважає себе активним суб'єктом соціального процесу, спроможним дієво впливати на процес прийняття рішень на будь-якому рівні, в тому числі й місцевому.

В умовах низької активності пересічних громадян щодо процесів впливу на прийняття політичних рішень і природну закритість груп тиску та лобювання інтересів, зростає значення соціокультурного середовища, в якому ухвалюються рішення.

До соціокультурного контексту у вітчизняній літературі [4] прийнято відносити: загальну історичну ситуацію, у контексті якої приймається те чи інше політичне рішення; витрати та переваги, їх перерозподіл у суспільстві, який відбивається на розстановці політичних сил (чим більше політичне рішення (його наслідки) артикулює перерозподіл витрат та переваг, тим більше це позначається на архітектурі розташування політичних сил і може докорінно змінювати формати взаємодії між

політичними суб'єктами, їхнє розташування відносно політичної системи загалом); чинне законодавство або легітимні механізми прийняття рішень, закріплені в інституціолізованих практиках (так звана інституціоналізована легітимність).

Необхідно також враховувати специфіку громадських настроїв та очікувань, які в сукупності з ідеологічними та міфологічними компонентами віддзеркалюють специфіку ситуації. Важливе місце посідають традиції, які впливають на попередні форми та практики політичної організації суспільства, на досвід, що склався в результаті ухвалення і реалізації попередніх політичних рішень.

Розуміння соціокультурного контексту не було б повним без урахування психологічних чинників, до яких зараховують усю сукупність ознак, котрі виявляються через суб'єктів прийняття політичних рішень, відносячи до них, передусім, життєвий досвід, освітній та культурний капітал. Крім того, всебічний аналіз умов ухвалення політичного рішення неможливий без урахування ролі груп інтересів і тиску, що впливають на процеси вироблення та ухвалення політичних рішень. Тут основні акценти аналізу мають бути поставлені на вивченні механізмів впливу, котрі використовуються для здійснення тиску, та на механізмах формування самих груп впливу, їх освітньому і культурному капіталі, особливостях процесів передачі інформації до суб'єкта прийняття рішень, ступенях свободи суб'єктів прийняття рішень від груп тиску та інтересів.

Соціокультурний контекст, до якого деякі вітчизняні дослідники апелюють здебільш як до історико-культурного, стає своєрідним підґрунтям і водночас тканиною, що конструює політичне життя суспільства.

Соціокультурна детермінація процесів ухвалення рішень загалом, особливо в умовах суспільства, що трансформується, проявляється через посередництво соціогрупового (структурного), ціннісно-культурного та діяльнісного компонентів, кожен з яких є суттєвим фактором при виборі політичного рішення та отримує вираження як на рівні формальних і неформальних соціальних структур та інститутів, так і на рівні життєвих стратегій соціальних акторів та суб'єктів, що ухвалюють рішення. Соціокультурна детермінація процесів ухвалення політичних рішень може розглядатися як своєрідна емерджентна якість, що виникає та характеризує життєздатність суспільства, його внутрішні можливості для подальшого саморозгортання. Крім того, соціокультурна детермінація – це сукупність ресурсів і здібностей суспільства, які визначають вектори та обмеження його можливих змін, а також найвірогідніші ефекти цілеспрямованого реформування. Загалом діалектику соціокультурної детермінації можна уявити як вплив на соціальну структуру (інституціональну, групову та ціннісну) та на діючих агентів (акторів, суб'єктів), які, в свою чергу, через формальні та неформальні прояви і

життєві та соціальні стратегії впливають на соціокультурний потенціал суспільства.

Виходячи з того, що процеси, пов'язані з політичними рішеннями, а саме вироблення політичного рішення, його ухвалення та впровадження, перебувають під впливом соціокультурних чинників, процес прийняття політичного рішення слід розглядати як класичний вияв соціальної дії, котру, за М. Вебером, можна було б віднести до цілераціонального виду діяльності. Зрозуміло, що закладену в політичне рішення цілераціональність можна розуміти як з точки зору соціального середовища, спільноти, суспільства, так і з точки зору конкретного агента (наприклад, групи інтересів і тиску), що, в свою чергу, може робити рішення ірраціональним та неадекватним для інших соціальних груп, а подекуди й таким, що загрожує їх соціальному статусу і капіталам (у розумінні ресурсів).

Відповідно до цього, політичне рішення можна розглядати і як цінніснораціональне. Але в такому випадку стикаємося з проблемою ідентифікації тих політичних і культурних цінностей суспільства, до яких апелюють і на які орієнтуються суб'єкти прийняття політичних рішень. Класичні теорії політичної культури, про які ми згадували, оперують цінностями, пов'язаними з демократією та громадянським суспільством. Однак проблема в тому, що політичні системи та режими, що утворилися на теренах посткомуністичних країн, не можуть бути віднесені до класичних представницьких демократій. Більше того – малоймовірно, що вони найближчим часом стануть такими.

Для опису політичної системи, що склалася в Україні, нам здається дуже вдалим термін, запропонований Г. О'Доннеллом – „делегативна демократія” [5]. Вчений вважає, що існуючі теорії і типології демократії розглядають представницьку демократію лише такою, якою вона склалася у розвинених країнах. Але ж низка новітніх демократій, відповідаючи критеріям поліархії, запропонованим Р. Далом, не належить до них.

Делегативні демократії не можна вважати закріпленими та інституціональними, однак вони можуть бути стійкими, бо успадкували від авторитарних режимів уявлення про правильне використання політичної влади, а практика її використання будується так, щоб зафіксувати існуючий стан, не рухаючись при цьому до представницької демократії. Свій висновок автор аргументує тим, що перехід влади до демократично обраного уряду має обумовлювати наступний (другий) перехід до інституціолізованого сталого демократичного режиму. Однак нова демократія може регресувати до авторитарного правління або балансувати у невизначеній ситуації. Така невизначеність може зберігатися постійно, заважаючи встановленню інституційної демократії, оскільки уряд не досягає успіхів у вирішенні економічних та соціальних кризових ситуацій.

За таких умов аналіз соціокультурної детермінації політичних рішень, заснований на ціннісно-культурних концептах, набуває особливого значення. Але необхідно зважати на те, що більшість ціннісних концептів (таких, як „демократія”) в українському суспільстві не відповідає уявленням (еталонам), викладеним у теоріях політичної культури.

Відтак соціокультурне середовище і політична культура діючих в ньому суб'єктів набуває додаткового змісту, а саме – моделювання нових культурних сенсів, моделей та сукупностей поведінки, в рамках яких агенти намагаються діяти. Відповідно до цього, із досягненням певного рівня рефлексії діючі суб'єкти прагнуть свідомо керувати та контролювати (структурувати або моделювати) соціокультурну реальність навколо себе. Таким чином, можна розглядати будь-яку політичну дію, політичне рішення як її конкретний вияв, як таку, що містить в собі імпліцитне прагнення контролю над культурною моделлю суспільства. Специфічність здобуття можливості такого контролю-моделювання полягає в тому, що суспільство не створюватиме історичної культурної довгострокової пам'яті, бо її носії переслідують інтереси, що мають реалізовуватися у нинішньому часовому просторі й не зорієнтовані на майбутнє.

На думку американського дослідника А. Хеллера, громадянське суспільство як таке не має культурної пам'яті і, відповідно, не має власної ідентичності. Єдино можливе загальне визначення полягає в тому, що це сукупність інститутів та груп, які не є частиною державної машини: „Сучасне громадянське суспільство складається з мозаїчного набору груп, які мають ідентичність, та груп, що її не мають. Ряд сегментів та інститутів громадянського суспільства зберігають окремі елементи культурної пам'яті і навіть утворюють власну пам'ять” [6].

Брак культурної пам'яті характерний і для суспільних рухів, що концентруються навколо однієї проблеми. Найполітизованіші рухи громадянського суспільства можуть формувати культурну пам'ять доти, доки вона протистоїть офіційній. Але зрештою вони або гинуть, або перемагають. В останньому випадку контрпам'ять стає офіційною, завдання її культивування перебирає на себе держава, і вона вже не належить громадянському суспільству.

Відповідно до запропонованої точки зору, групи інтересів, на думку А. Хеллера, не можуть мати культурної пам'яті. Інтерес повинен реалізовуватися, а реалізація можлива у поточний момент або у майбутньому. Тому групі інтересів досить мати короткострокову пам'ять – довгострокова, а тим більше культурна, їй не притаманна. А. Хеллер відносить всі групи інтересів та тиску до ціле-раціональних, а не до ціннісно-раціональних.

За умов делегативної демократії саме соціокультурний контекст стає тлом, на якому через політичні рішення відбувається інтерналізація

інтересів у політичні цінності, через які виявлені інтереси прагнуть бути представленими суспільству. Зрештою (що є кінцевою метою агентів, які ініціювали та надають протекції своїм інтересам) вироблений дизайн цінностей має стати елементами майбутньої політичної культури. Причому тимчасова мета, скоріш за все, не передбачає включення до політичної культури сьогодення нових цінностей. Скоріш належить говорити про нову схему поєднання іноді не поєднаних політичних цінностей.

При ухваленні політичних рішень, тим більше – стратегічного характеру, ми змушені констатувати, що інституціональні лідери та представники груп інтересів розраховують на те, що поведінка інших груп інтересів (у першу чергу – опозиції як конфліктної групи) залишатиметься у вузькому діапазоні заздалегідь заданих можливостей. Інакше кажучи, спроба інтервенції нової схеми та порядку цінностей має, крім того, задати контекст, в якому антагоністичні групи мають розвивати конфлікт. Отже, певні агенти та представники груп інтересів, не зацікавлені в нав'язуванні такого контексту, можуть виступати проти звуження рамок.

За А. Туреном, всі діючі суб'єкти суспільства володіють культурними векторами, що визначають так звану „область історичності”, та постійно оспорожують контроль над ними. За сучасних умов центральним конфліктом у суспільстві є конфлікт тих, хто є агентом та господарем цих культурних моделей, та тих, хто бере в них залежну участь та намагається визволити їх від впливу суспільної влади: „Не буває правлячого класу, який би не мав можливості мобілізувати для захисту власних інтересів та відтворення привілеїв політичні інститути, державний апарат і культурні організації. Його ідеологія не вступає безпосередньо у зіткнення з ідеологією народного класу: вона приховується за абстрактними принципами або так званими технічними вимогами” [7, с. 73].

Прикладом такої боротьби в Україні є, зокрема, впровадження конституційної реформи. Всі аспекти проблеми, на яких наголошує у своєму визначенні А. Турен, спостерігаються в цьому процесі. Комбінуючи ідею про те, що діючі агенти орієнтуються на цінності, та те, що суспільне життя базується на відносинах панування, ми отримуємо, за А. Туреном, суспільний рух – діючі агенти, протипоставлені один одному відносинами панування та конфлікту, мають одні й ті ж культурні орієнтації та борються між собою за суспільне управління цією культурою і обумовлені нею форми діяльності.

Конфліктуючі групи протистоять одна одній в центральному конфлікті – оволодіти „історичністю” (влада та істина, або мати владу називати, визначати істину), на яку вони зорієнтовані та яка є ставкою їх конфлікту. Таким чином, ставка конфлікту – влада, що стає, за Н. Луманом, своєрідним „генералізованим кодом”. Всі групи діють в рамках

однієї культурної автомоделі (мають ті ж культурні орієнтації, що можуть підтвердити дослідження програм політичних партій, контент-аналіз виступів політиків, які оперують одними й тими ж цінностями).

Отже, центральним соціальним механізмом стає прийняття та впровадження політичних рішень як конфлікт та одночасно точка біфуркації, в якій політичні суб'єкти намагаються водночас детермінувати та збалансувати поле історичності (культурну модель). Вироблена таким чином сукупність культурних моделей під час цього процесу трансформується в систему соціальних відносин, які завжди є відносинами нерівності та влади, відносинами до влади.

Література:

1. Алмонд Г., Пауэлл Дж., Стром К., Далтон Р. Сравнительная политология сегодня: мировой обзор : Учеб. пособие. М.: Аспект Пресс, 2002. – 537 с.
2. Головаха Е. И. Трансформирующееся общество. – К., 1996. – С. 95–96.
3. Слотердайк П. Критика цинічного розуму. – К.: Тандем, 2002. – 544 с.
4. Валецький О. Л. Державна політика в Україні: методологія аналізу, стратегія, механізми впровадження : Монографія . К. –.: НІСД, 2001. – 242 с.
5. О'Доннелл Г. Делегативная демократия. Посилання на матеріал: <http://www.russ.ru/antolog/predely/2-3/dem01.htm> (2000-12-09).
6. Хеллер А. Культурная память, идентичность и гражданское общество. // Политическая наука. Современное состояние: тенденции и перспективы : Сб. науч. тр. / РАН. ИНИОН. Центр социал. науч.-информ. исслед. Отд. Политологии и правоведения, Ин-т сравнит. политологии, Рос. ассоц. полит. науки; Отв. ред. и сост. Верченев Л. Н. (Политология / Редкол. сер. Пивоваров Ю. С. (гл. ред.) и др.). – 2002. №1. – С. 169–173.
7. Турен Аллен. Возвращение человека действующего. Очерк социологии. – М.: Научный мир, 1998. – 204 с.